

Я, звичайно, зневажаю
вітчизну свою з голови до ніг...

*А. С. Пушкін у листі до свого
приятеля Петра В'яземського
(27 травня 1826 р.).*

Людини немає —
Є люди.

Герріт Каувенаар.

Передісторія

У буремному 1968 році я складав випускні іспити в гімназії гуманітарного напрямку. Окрім нідерландської, французької, німецької та англійської, до переліку предметів входили старогрецька (Гомер для усного, Платон для письмового іспиту) та латина (Цицерон і, відповідно, Тацит). Усе це доповнювалося історією і дрібною математики. В останні два роки навчання я факультативно відвідував заняття з івриту.

З дитинства мене вабили іноземні мови. В третьому класі початкової школи в Бандунгу — столиці провінції Західної Яви — в нас упровадили індонезійську, і мені було шкода, що в четвертому класі, коли ми переїхали до Голландії, я перестав її вивчати.

Отож мій вибір профілю навчання мусив випасти на якусь екзотичну мову. Певний час я вагався між арабською, японською і російською. Мій батько був ісламологом і володів арабською, що робило її для мене менш екзотичною. Японську можна було студіювати тільки в Лейдені, звідки я був родом і звідки мені хотілося вибратися. Залишалася російська. Зважаючи на це, спершу може видатися, що мої перші кроки до Росії були вимушено мотивованими, ніби я почав вивчати

російську лише через тиск обставин. Проте не обійшлося і без сильного мотивуючого чинника. За два чи три місяці до випускних іспитів ми вибралися на робочий тиждень до Нордвейка-ан-Зей, де упродовж дня перекладали з мертвих мов і де я вечорами читав роман Достоевського «Злочин і кара», того часу відомий під назвою «Вина і покаєння». Я прихопив його з книжкової шафи мого батька, в передвоєнному перекладі з німецької. Він мене одразу вразив: я захотів могти прочитати це в оригіналі. Після випускних іспитів я, мов той хіпі, міг протягом року розширювати власний світоглядний обрій. Проте фактично далі ніж до псевдохіпі справа не дійшла, бо в Лондоні я пішов на курси англійської, а в моєму курені на Агадирському пляжі я регулярно встромляв носа у свою кишенькову книжку «Teach yourself Russian». З Марокко я поїхав тоді до комуністичної Югославії, щоб поекспериментувати з моїми зачатковими знаннями російської мови. Щойно потому я почав її штурмувати, і лише з роками я зрозумів, яких потрібно докласти зусиль, щоб оволодіти російською. Поволі я дійшов аналогічного висновку: хто хоче пізнати Росію, той не має боятися опуститися на самісіньке дно колодязя.

На першому курсі нам неймовірно пощастило з літературою: її викладав видатний повоєнний поет нашої країни Вільфред Сміт (який, на жаль, помре за декілька років). Єдиний росіянин, котрого він ретельно аналізував, був Пушкін, якого той обожнював. Я, власне кажучи, був байдужим до російського національного поета, але вже тоді зрозумів, що якщо Вільфред про це говорив, то моє ставлення до Пушкіна колись має змінитися. Наступним великим поетом, на котрого він звернув нашу увагу і про якого ніхто з нас доти не чув, була Анна Ахматова, яку я вперше прочитаю через два роки. З нею в мене сталося майже те саме, що з Достоевським: я був страшенно вражений, у неї був цілком новий для мене голос, і якийсь час я навіть не

міг бути й дня без неї. За десять років я захищу докторську дисертацію з її поезії, а мої перші перекладацькі спроби торкатимуться її творчості. Те, що я був не єдиним, кого глибоко вразили її вірші, засвідчив «фурор», спричинений добіркою моїх доволі безпомічних перекладів: перше видання не відомих досі в Нідерландах поетів розійшлося за десять днів, і його тричі перевидавали. Відтоді Ахматова виростає до найбільш перекладаної в Нідерландах російської поетеси.

Хоча на той час російською мовою розмовляло близько двохсот п'ятдесяти мільйонів людей, у нідерландських університетах аж до середини шістдесятих її викладали так, наче йшлося про якусь мертву мову. Здавалося, що славісти — люди, які вивчають слов'янські мови, — вважали засвоєну на суші техніку плавання достатньою, аби не потонути у відкритому морі. Вони вкрай рідко або й ніколи не відправлялися в лігвище лева, позаяк їхнє перебування там було небажаним для російської влади, або ж вони самі вирішували, що їм краще залишатися по цей бік Залізної завіси.

Саме в ті роки, коли я розпочинав навчання, на щастя, в цьому сенсі почали відбуватися певні зміни. Двоє з наших молодших викладачів були одружені з росіянками, й вони викладали в нас розмовну мову. Від них просто перехоплювало дух. Перша, білявка із сірими очима і дворянським профілем, знала напам'ять вітчизняну поезію від А до Я; у всякому разі, вона справляла таке враження. Щоразу, коли вона розповідала про свою любов до того чи того поета, то мало не мліла від розчулення. Спочатку нас це вражало, але поступово ми зрозуміли, що для багатьох росіян натхнення і екстаз є чимось буденним, і не варто це сприймати надто серйозно.

Друга росіянка, наскільки це можливо, була ще більш вражаючою. Інакше й бути не могло, бо вона приїхала із серця Сибіру. Вона була ще зовсім молоденькою — трохи старша за нас, але виглядала суворою і холодною, як російська зима. Вона мала шкіру

кольору вершків, і все її тіло викликало в нас асоціації вершків з медом. Насправді виявилось, що вона зовсім не сувора і не холодна, а мила і сором'язлива. Якось я зустрів її на вулиці з дитячим візочком, в якому лежало загорнене в пелюшки пухкеньке немовля. Мені було важко уявити, що батько цієї дитини був звичайним нідерландцем.

У нас була ще третя російська викладачка. Вона була дружиною справжнього росіянина, якого нам так і не вдалося побачити. Вони належали до так званого другого покоління емігрантів, тобто росіян, яким під час Другої світової війни вдалося втекти з батьківщини (перше покоління складалося з російських біженців після революції 1917 року). Її чоловік був офіцером нашої служби безпеки, а вона викладала російську в різних університетах. У багатьох сенсах вона була протилежністю сибірячки, й однак була настільки російською, наскільки це взагалі можливо. Її звали Зоя. Це ім'я, яке походить від грецького слова «життя», їй так личило, що аж здавалося, нібито сама російська доля попідкувалася, аби її назвали саме так. Вона була моторною жіночкою з незмінною завивкою червоного волосся і зеленими палаючими очима. Вона багато й голосно сміялася.

Зоя походила із прошарків винищеного після 1930 року селянства і була дуже консервативною. Їй не подобалася моя недисциплінованість і алергія до встановленого порядку, і коли я вже став її колегою, то вона попередила студентів не брати з мене прикладу.

Це в наші дні, через півтора десятка років після падіння Берлінського муру, майже неможливо уявити, що двадцять років тому¹ росіянин на Заході був майже таким самим рідкісним явищем, як представник племені масаї чи амазонський індіанець. Ми, майбутні

¹ Написано 2005 року; в 2015 році ця теза здається ще більш несуттєвою.

славісти, палко прагнули контактів із представниками народу, який так хотіли вивчити краще. Для нас залишилася фактично недоступною досить велика група російських жінок, що пройшли через концентраційні табори як кохані нідерландських чоловіків і врешті-решт опинилися в Нідерландах. Вони мали своє товариство, й одного разу мені вдалося потрапити до них на зустріч, проте там я відчув себе непроханим гостем. Інколи, на велику нашу радість — славістів з нудним голландським родоводом, — син чи донька такої мами приходили вивчати російську.

На третьому курсі я познайомився з росіянкою, яка розповість мені про своїх земляків більше, ніж хтось інший. Її звали Тетяною, як героїню пушкінського «Євгенія Онегіна». Пушкінська Тетяна вважається уособленням російської душі. Таємниця Тетяниного віку була священна, але було їй, мабуть, тридцять п'ять. На старих її світлинах, які я побачив пізніше, вона була справжньою красунею з великими карими очима та широкими вилицями. І вона все ще залишалася дуже вродливою. До того ж була напрочуд ерудованою.

У Тетяни була така біографія, що письменники-белетристи могли тільки позаздрити. Її батька, синологу Ленінградського університету (як більшовики перейменували Санкт-Петербург), схопили 1937 року, ймовірного року народження Тетяни й водночас апогею сталінського терору, і запроторили в Сибір. Дев'ятнадцять років він провів у концентраційних таборах ГУЛагу. Повернувся напівбожевільним інвалідом. Увесь той час Тетяна вважала, що він «загинув за Батьківщину». Так їй казала мати, бо якщо в когось хтось був у ГУЛагу, треба було за всяку ціну про це мовчати, а інакше можна було забути про житлову площу, нормальну освіту, пристойну роботу. Зрештою, майже в кожного хтось сидів у ГУЛагу. Часто членів сімей засуджених «ворогів народу» через якийсь час також хапали. Після арешту Тетяниного батька про всяк випадок мати перебралася до Воронежа, міста на півдні

середньої смуги європейської частини Росії. Один із найвидатніших російських поетів Осип Мандельштам у цей час теж був політичним в'язнем. Через рік його вдруге арештували та відправили етапом на Далекий Схід. У пересильному таборі він помер.

Воронеж розташований на шляху від Берліна до колишнього Сталінграда (тепер Волгоград). Невдовзі після того, як 1941 року німці вторглися в Радянський Союз, місто вщент знищили. У Тетяни при цьому паралізувало ноги; минуть роки, перш ніж вона знову зможе ходити. В той час, як німецькі війська продовжували наступати назустріч своїй загибелі, населення окупованих міст вивозили залізницею до німецьких трудових таборів. Мама Тетяни та її тітка через триста кілометрів зуміли зіскочити з потяга. Всю дорогу назад до Воронежа вони пройшли пішки з паралізованою дитиною на руках.

Після смерті Сталіна у 1953 р. мати й донька повернулися до Ленінграда. Колись Тетянина мати мріяла про сім'ю з шістьма дітьми, проте вдруге заміж не вийшла: можливо, сподівалася на чудо повернення чоловіка з ГУЛагу, а можливо тому, що тоді чоловіків було мало. В самого мене було п'ятеро братів. Тетяна називала мою мати героїнею: за часів Сталіна матерям із шістьма дітьми й більше присвоювали офіційний статус матері-героїні. Цілком можливо, що «героїнь» було менше, ніж матерів, які в ті буремні роки втратили шістьох або більше дітей.

Тетяна здолала своє дитяче захворювання і вступила до Ленінградської танцювальної академії — однієї з найпрестижніших балетних шкіл світу. В сімнадцять років вона стала примою молодіжної трупи Кіровського балету (тепер Маріїнського). Танцювала в усіх столицях «братніх соціалістичних республік», тобто країн Варшавського договору. По всій країні були мільйони копій порцелянової статуетки з її зображенням.

Попри цю чудову перспективу її мати, вчителька російської мови, почала вимагати, щоб, перш ніж повністю пов'язати своє життя з балетом, донька здобула

фах із надійнішою перспективою. Отож вона закінчила факультет англійської філології знаменитого Інституту імені Герцена і стала новою зіркою успішного танцювального колективу.

У сімнадцять років вона вже встигла вискочити заміж, але одразу ж після шлюбної ночі втекла назад до матері. Тепер, уже будучи талановитою балериною і успішною студенткою факультету англійської філології, вона вдруге вийшла заміж. Її чоловік був спортсменом із золотою олімпійською медаллю. Від нього вона завагітніла. Відомий балетний колектив одразу ж позбувся її. Вона ніколи не вважала це чимось несправедливим — ні тоді, ні пізніше.

Потім у неї народився син. Після того Тетяна зустріла французького студента Шарля, який за програмою обміну приїхав на цілий рік до Ленінграда. В них з'явилася донька. Коли немовля опинилося в неї на руках, перше, що зробила Тетяна — почала розминати його ніжки.

Шарль із нею одружився і забрав до Франції. Вона почувалася зрадником батьківщини. Через декілька років, розмовляючи з її давніми ленінградськими знайомими, я зауважив, що декотрі з них продовжували так вважати. Не минуло й місяця по прибутті до нової батьківщини, як занедужала Тетянина донька. Невдовзі після свого другого року народження вона померла від хвороби мозку у французькій лікарні. В цій смерті Тетяна звинуватила французів і почала ненавидіти свою нову батьківщину. Родина переїхала із Франції до Нідерландів, де Шарль отримав гарну посаду у французькому консульстві.

Тетяна влаштувалася на роботу викладачем розмовної російської мови в університет, де я з нею і познайомився. Ми швидко подружилися. Я був тоді одружений, мав маленьку дитину й мешкав у селі. Коли вона вперше в нас ночувала, то вранці за сніданком мимоволі розплакалася. Що сталося? Мальви за кухонним вікном нагадали їй бабусин сад у Воронежі...